

Theologiestudenten in oorlogstijd; berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland aan de hand van brieven van mijn vader Jan Bouterse

Voorwoord

Mijn vader, Jan (Johannes) Bouterse behoorde tot de grote groep van Nederlandse studenten die in het voorjaar van 1943 weigerden om de loyaliteitsverklaring jegens de Duitse bezetter te ondertekenen. De reactie van die kant bleef niet uit: op 5 mei 1943 kregen de weigeraars een dwangbevel om zich binnen 24 uur te melden voor de Arbeitseinsatz in Duitsland. Nog op de avond van de volgende dag werden ruim 3000 studenten die geen kans hadden gezien onder te duiken via het doorgangskamp Erika in Ommen afgevoerd naar Duitsland. Mijn vader, die na de sluiting in 1941 van de Leidse universiteit zijn theologieopleiding in Utrecht had voortgezet, kwam met enkele studiegenoten terecht aan de tekentafels van de Arado-vliegtuigfabrieken in Potsdam en Brandenburg. Een andere groep moest aan de slag bij de firma Siemens in Berlijn.

Een vijftigtal brieven en briefkaarten is bewaard die mijn vader aan zijn verloofde Toos Haze in Rotterdam heeft geschreven. Aan de hand van deze brieven heb ik een verslag gemaakt van de bevinden van mijn vader en zijn vrienden. De problemen die zij ondervonden waren niet te vergelijken met wat mensen mee moesten maken die waren opgepakt bij latere razzia's, laat staan - wat mijn vader zich toen al realiseerde - met hen die in straf- en concentratiekampen verbleven. Maar een pretje was het allemaal niet en komend vanuit een redelijk comfortabel studentenleven moest men zich maar zien aan te passen aan totaal nieuwe omstandigheden. De theologiestudenten zochten steun bij elkaar en probeerden ondanks aanpassingsproblemen er het beste er van te maken. Door het lezen van boeken, het organiseren van bijbelkringen en contacten met plaatselijke predikanten werd geprobeerd iets aan de studie of aan de voorbereiding op het latere werk te doen. Een bijzondere gebeurtenis was toen een groep na verkregen toestemming op 31 oktober (Hervormingsdag) een bezoek bracht aan de Lutherstad Wittenberg. Daarvan heeft mijn vader een uitgebreide reportage gemaakt.

Mijn vader, tweede van links op de voorste rij, samen met kamergenoten voor een van de barakken van het Wohnlager in Neuendorf bij Brandenburg.

Voor het verslag zijn de meest belangwekkende of karakteristieke brieven geheel of gedeeltelijk weergegeven, van andere zijn samenvattingen gemaakt. In een 'Voorspel' heb ik de gebeurtenissen voorafgaande aan het vertrek naar Duitsland beschreven, in het 'Naspel' wat mijn vader heeft meegemaakt na zijn onverwachte terugkeer (met kerst 1943) naar Nederland. Afgesloten wordt met biografische schetsen van de hoofdpersonen en een register van de namen van personen die in de brieven voorkomen (zie volgende pagina).

Ik hoop met deze publicatie een bijdrage te leveren aan een nog weinig beschreven episode uit de Tweede Wereldoorlog: hoe een groep jonge mensen, in dit geval theologiestudenten, zich onder vaak moeilijke omstandigheden zich staande heeft weten te houden, elkaar als groep ondersteunend, kritisch en betrokken bij wat er dichtbij hen en ver weg in de wereld gebeurde.

Het verslag is een kleine oplage gedrukt en is niet in de reguliere boekhandel te bestellen. Wie belangstelling of vragen heeft kan met mij per e-mail contact opnemen (info at mcjbouterse.nl). Het gedrukte verslag is binnkort ook in te zien in de bibliotheek van het NIOD in Amsterdam.

Hieronder staan de namen van de andere theologiestudenten die in 1943 naar Berlijn of Brandenburg werden gestuurd, met informatie over hun latere loopbaan. De gegevens daarvan zijn voor het grootste deel bijeengezocht door de heer Frans Verkade (van de website dominees.nl).

Neem voor aanvullingen of correcties op onderstaande lijst met mij contact op (info at mcjbouterse.nl).

- Tjomme Alkema (23-6-1921 Den Haag - 15-8-1981 Emmen). Theologiestudent uit Leiden. Na de oorlog hervormd predikant Kropswolde 1946, Klarenbeek 1949, Rotterdam-Feijenoord 1954, Emmen 1959-74.
- Wim (of Willem) Barnard (15-8-1920 Rotterdam - 21-11-2010 Utrecht). Theologiestudent uit Utrecht. Na de oorlog hervormd hulppredikant Hardenberg 1946, predikant Hardenberg 1947, Nijmegen 1950, Van der Leeuwstichting 1954, docent universiteit Brussel 1969-1972.
- Leendert Lodewijk Blok (13-12-1922 Rotterdam - 23-10-2001 Amsterdam). Theologiestudent Utrecht, na de oorlog hervormd predikant Zijpe 1948, Huissen 1956, jeugdhouder Amsterdam 1962, scriba van de kerkenraad Amsterdam 1968, predikant Thomaskerk Amsterdam 1974-85.
- Brinkman: 1e jaars theologiestudent; er zijn geen gegevens gevonden over de verdere loopbaan van deze student.
- Jacob Nicolaas Dansen (23-8-1921 - 27-3-1971 Zeist), in oorlog half jaar geestelijk verzorger kamp Berlijn, vervolgens in concentratiekampen geplaatst. Teruggekeerd werkte hij in gevangenkampen in Limburg en als hervormd predikant te Urmond-Geleen 1948 en Austerlitz 1967-69.
- Pieter Cornelis Dick (25-11-1921 - 18-11-2002), theologiestudent uit Utrecht, was na de oorlog hervormd predikant Wehe-Zuurdijk 1952, Nuis-Niebert 1958, Klooster Ter Apel 1963, Poortugaal 1969, geestelijk verzorger in Beileroord Beilen 1975-83.
- Jaap van Duyn (20-03-1920 - 29-4-1996): theologiestudent uit Leiden en later Utrecht (20, 42). Na de oorlog hervormd hulppredikant Deil-Enspijk, predikant te Terhorne 1949, Oostwest-Souburg 1954, Rotterdam-Zuid 1964, Rheden 1972, Klarenbeek 1979-85.
- Van den Ende: twee Utrechtse theologiestudenten met deze achternaam. Een van hen was waarschijnlijk Martinus Jacob van der Ende (geboren 1-12-1921 Loosduinen), na de oorlog geestelijk verzorger in arbeiderskampen in Zeeuws-Vlaanderen 1948, hervormd predikant Middelbert 1949, Graft 1955, Diepenheim 1964, geestelijk verzorger Het Hoogeland Beekbergen 1971-81.
- Willem van Gelder (18-7-1916 Rotterdam-IJsselmonde - 21-2-1992 Amsterdam) studeerde theologie in Leiden, sinds 1942 hervormd predikant in Blankenham (Ov.), vervolgens te 's-Hertogenbosch 1946 en Eindhoven 1949-66, sedertdien vormingscentrum Bergen. Wim van Gelder was een dispuutgenoot van mijn vader. Hij was niet mee met de groep theologiestudenten naar Duitsland was, maar werd in de zomer van 1944 opgepakt omdat hij twee Joodse onderduikers in huis had.
- Cornelis (Kees) de Jongh (10-1-1916 Asperen - 11-6-2009 Emmen), na de oorlog hervormd predikant te Warfhuizen 1948 en Erica 1951-81.
- Fred Keja (28-7-1915 - 7-4-1994 Odijk): theologiestudent uit Utrecht, na de oorlog hervormd predikant in Noord- en Zuid-Schermer en Oterleek 1948, secretaris Raad voor herderlijke zorg 1954 en stafdocent Cicas te Amsterdam 1963-80.
- Rieuwert Kok (30-3-1922 Rotterdam - 30-4-2014 Gorssel), theologiestudent uit Leiden, in de oorlog te werk gesteld in Berlijn, vandaar gevlucht, later hoofd-planoloog gemeente Den Haag en bijzonder hoogleraar Ruimtelijke Wetenschappen in Utrecht.
- Hendrinus Antonius (Henk) Laurentius (10-7-1910 - 3-4-1987 Den Ham (Ov.), theologiestudent uit Leiden, werd in 1948 hervormd predikant in Beerzerveld waar hij tot zijn emeritaat in 1975 heeft gestaan (en in welke plaats een straat naar hem is genoemd).
- Hendrik Jan (Jan) van Leeuwen (29-5-1920 Ellewoutsdijk - 15-10-2002 Zutphen) was zoon van de latere predikant van Rotterdam W.S. van Leeuwen, werd in 1946 hervormd hulpprediker te Rotterdam, predikant te Roswinkel 1947, Sint Annaparochie 1956, Almen 1961, Nieuwerkerk aan den IJssel (De Bron) 1971 en Leiden 1977-84.
- Jacob Gregorius (Jaap) Mees (Rotterdam, 30 september 1921 - Amersfoort, 22 december 1994) studeerde theologie in Utrecht, ontsnapte eind 1943 uit Berlijn, dook onder in Rotterdam maar werd daar op 16 november 1944 tijdens de grote razzia van Rotterdam opgepakt, waarna hij opnieuw wist te ontsnappen. Na de oorlog hulpprediker in Enkhuizen en predikant in Hurwenen (1954). In 1957 als zendeling naar Argentinië. Later werkzaam als legerpredikant en in 1966 als gewoon predikant in het Vlaamse Sint

Maria-Horebeke. In 1969 ging hij werken bij het Nederlands Bijbelgenootschap. Vanaf 1977 werkte hij in een verpleegtehuis voor gehandicapten en hoogbejaarden in Beekbergen- Mertens

- Willem Muilwijk (27-4-1921 Rotterdam - 26-5-2007 Roden): proponent 1945, remonstrants predikant Zwammerdam-Nieuwkoop 1946, Hilversum 1948, Amsterdam 1960-62 en tenslotte werkzaam bij de gemeente Amsterdam 1962-86.

- Ad (of At) Sluiter (geboren in 1919), theologiestudent en kamergenoot van mijn vader, werd in 1945 hervormd predikant te Midlum, in 1948 te Honselersdijk en sinds 1964 tot 1981 leraar te Bussum.

- Bert Soetekouw (22-4-1915 Delft - 26-7-1951 Roosendaal), theologiestudent uit Leiden en persoonlijke vriend van mijn vader, werd in 1947 hervormd predikant in Hontenisse-Kloosterzande. Hij kwam in 1951 om bij een motorongeluk.

- Adolf Johan (Dolf) den Tonkelaar (1-8-1917 's-Gravenhage - 12-8-1992 Geldermalsen): na de oorlog hervormd hulppredikant te Nijmegen, predikant in hervormd Buurmalsen sedert 1948, te Bussum 1955 en Warmond 1972-82, bijstand in pastoraat in Geldermalsen 1982-87.

- Pieter (Piet) van der Veer (14-7-1922 Brielle - 22-6-2008 Gouda): na de oorlog hervormd hulppredikant te Wijnjeterp-Duurswoude 1950, predikant Oostwold (Westerkwartier) 1951, Farmsum 1956, Muiderberg 1965, Ridderkerk 1975-88 en hulppredikant te Nieuw-Lekkerland (deelgemeente Maranatha) 1988-1994.

- Johannes (Jo) Visser (19-2-1921 Rotterdam - 4-2-1999 Nijmegen), theologiestudent uit Utrecht, na ontsnapping uit Berlijn ondergedoken in Rotterdam en Zoetermeer. Vervolgens rechtenstudie gevolgd in Leiden, advocaat en procureur in Rotterdam 1951, al snel overgestapt naar jeugdwelzijn om van 1961-75 als directeur van Kinderdorp Neerbosch te Nijmegen te fungeren. Nadien werd hij hoofd directie Kinderbescherming van het ministerie van Justitie.

- Leendert (Leen) de Vrijer (2-7-1919 Rotterdam - 13-6-1986 Holten): na de oorlog hervormd predikant te Klazienaveen 1947, Makkum 1951, Eibergen 1957 en legerpredikant van 1964-1975.

TWEEDE WERELDOORLOG

Theologiestudenten in oorlogstijd; berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland, Jan Bouterse; uitgave in eigen beheer, info@mcjbouterse, 83 blz., € 28,00.

Over luizen en muizen, schuld, twijfel, zijn roeping tot predikant. Daarover gaan de brieven die Jan Bouterse aan zijn verloofde schreef toen hij in 1943 als theologiestudent in Duitsland te werk was gesteld. Zoon Jan Bouterse junior besloot ze te publiceren.

■ Janita van Hoeven-ten Voorde

Belevenissen van student theologie in de oorlog

Op de keukentafel in zijn woning in Alphen aan den Rijn liggen de brieven, ruim vijftig, voor hem. Op sommige is een blauwe verticale streep door de tekst gehaald. „Dat betekent dat hij door de censuur is gelezen.” Op elke postzegel prijkt het portret van Hitler.

Dr. Jan Bouterse (69) vond de stapel in 2013, toen hij na het overlijden van zijn vader diens zolder opruimde. Hij nam ze mee naar huis, waar ze een jaar ongelezen bleven liggen. „Ik moest de nodige schroom overwinnen. Het gaat toch om liefdesbrieven, waarbij je diep in het persoonlijke leven van je vader en moeder duikt.”

Bij het lezen bleek dat zijn aanvankelijke terughoudendheid niet nodig was. „De brieven werden destijds in Nederland uitgebreid aan andere mensen voorgelezen. Mijn vader had daar overigens wel kritiek op. Bepaalde delen vond hij te persoonlijk, te intiem. Zelf vond ik het met de intimiteiten wel meevalen. Die zijn kuis van karakter.”

Bouterse besloot de brieven te digitaliseren en uit te geven in eigen beheer. „In publicaties over de Tweede Wereldoorlog gaat de aandacht vaak naar de zwaarste gevallen. Over de belevenissen van theologiestudenten die in Duitsland te werk zijn gesteld, is nauwelijks iets bekend. Ik hoop met deze publicatie een lacune op te vullen.”

Op de kaft van de publicatie, een blauwe paperback in A4-formaat, staat een zwart-witfoto. Elf studenten, de meesten in pak met stropdas, poseren voor hun woonverblijf in Neuendorf, een plaats in de Oost-

Duitse deelstaat Brandenburg. Tweede van links is Jan Bouterse senior, destijds 21 jaar. Gekleed in een zwarte pantalon en zwarte spencer, met de armen over elkaar, kijkt hij glimlachend in de lens.

Bouterse studeerde tijdens de Tweede Wereldoorlog theologie in Utrecht. In het voorjaar van 1943 vroeg de Duitse bezetter alle Nederlandse studenten een loyaliteitsverklaring te ondertekenen. In die verklaring moesten zij beloven dat ze zich „zouden onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk [...] gericht handeling.” Wie niet tekende, mocht geen college meer lopen.

Een grote groep Nederlandse studenten weigerde. De reactie van de Duitsers bleef niet uit: op 5 mei 1943 kregen de weigeraars een dwangbevel om zich binnen 24 uur te melden voor de Arbeitseinsatz, de tewerkstelling, in Duitsland. De volgende avond werden ruim 3000 studenten afgevoerd naar doorgangskamp Erika in Ommen. Daarvandaan volgde transport naar verschillende plaatsen in Duitsland.

Verveling

Bouterse kwam met enkele studiegenoten terecht in de Aradovliegtuigfabriek in Potsdam, en later in Brandenburg an der Havel. Hij werkte op de ontwerpfabing en moest tekeningen maken van vliegtuigen. De studenten woonden in groepen bij elkaar in een Wohnlager, een kamp met barakken. „Het werk was voor mijn vader zowel fysiek als intellectueel niet zwaar”, vertelt zijn zoon. „Verveling was vaak een groter probleem. Als er weinig te doen was,

ging hij stiekem studeren op de wc. Een keer werd hij betrapt. Toen moest hij als straf een tekening die ze in stukken hadden geknipt weer aan elkaar lijmen.”

In de brieven schrijft Bouterse senior over allerhande onderwerpen uit zijn dagelijkse leven. Over zijn werk, de situatie in de woonbarakken, waar luizen en muizen voorkwamen, over de kerkdiensten die hij bezocht. Zo ontdekten de studenten de bijeenkomsten van de zogeheten Beken-

„In publicaties over de Tweede Wereldoorlog gaat vaak de meeste aandacht uit naar de zwaarste gevallen”

nende Kirche, een beweging in de Duitse kerken die kritisch stond ten opzichte van het nazisme. Ook betuigt hij in bijna elke brief zijn liefde en trouw aan zijn verloofde en uit hij zijn bezorgdheid over de situatie thuis.

Met Kerst 1943 mocht Jan op buitengewoon verlof terug naar Nederland, na ontvangst van een telegram met daarin het gefingeerde bericht dat zijn moeder ernstig ziek was. Na dat verlof dook hij onder. In

mei 1944 wisten familieleden een vrijstelling van de Arbeitseinsatz voor hem te regelen.

Welk beeld krijgt u van uw vader uit de brieven?

„Ik moest me elke keer realiseren dat mijn ouders nog maar 21 jaar oud waren. Ze lijken zo volwassen in hun brieven als ze schrijven over hun roeping, hun geloof en de kerk. Aan alles is te merken dat mijn vader zich voorbereidt op het predikantschap.

De studenten hadden bijvoorbeeld een Bijbelkring georganiseerd, maar ze kwamen tot de conclusie dat het te veel een club voor ingewijden werd. Daarop besloten ze de kring een meer evangeliserend karakter te geven, om arbeiders en onkerkelijken niet af te stoten. Door allerlei samenwerking is het daar niet van gekomen, maar het zegt iets over het verlangen van deze jongens. Mijn moeder steunde mijn vader onvoorwaardelijk in zijn roeping. Om zich op haar taak als predikantsvrouw voor te bereiden, volgde ze in 1944 en 1945 de opleiding tot godsdienstlerares aan de Nederlands Hervormde Godsdienstschool in Rotterdam.”

Hoeveel wist u van de oorlogservaringen van uw vader?

„Mijn ouders hebben weinig verteld over de oorlog. Ik wist dat mijn vader in Brandenburg heeft gewerkt en dat hij met een aantal medestudenten op Hervormingsdag in 1943 toestemming kreeg om Wittenberg te bezoeken. Terugkijkend

vind ik het jammer dat ik niet verder heb gevraagd naar zijn ervaringen, bijvoorbeeld hoe de terugkeer naar Nederland en de daarop volgende onderduikperiode is verlopen. Verder had ik nog graag willen weten hoe hij ertoe kwam om theologie te studeren.”

Wat verraste u het meest?

„Het verbaasde mij dat mijn vader zo vol van emotie kon schrijven. Ik kende hem als een heel beheerst persoon. Dat had natuurlijk ook met zijn ambt te maken. Verder vond ik het ontroerend om te lezen hoe hecht de band tussen mijn vader en mijn moeder was, ondanks dat ze elkaar nog maar een jaar kenden. Ze legden hun ziel bloot en schreven over hun gezamen-

lijke toekomst en zelfs over het samen krijgen van kinderen. Mijn vader wilde zijn oudste zoon graag Kees noemen. „Van de andere vijftien mag jij de namen verzin- nen”, schreef hij aan mijn moeder.”

In hoeverre zijn de ervaringen van uw vader representatief voor anderen?

„Ik heb een aantal pogingen gedaan om in contact te komen met oud-studiegenoten van mijn vader of met hun kinderen, maar dat bleek erg lastig.

Ik begreep dat meer studenten vrijstelling kregen van de Arbeitseinsatz door zich, net als mijn vader, te verschuilen achter hun aanstelling als hulpprediker. Het zou interessant zijn om dit verder uit te zoeken.”

„Ik kom het ideaal van soldaat van Christus niet erg nabij”

„Het typische van ons zal later zijn dat wij een gezin willen vormen maar ook samen voor het koninkrijk Gods willen werken. Nu ik dit neerschrijf voel ik tegelijk hoe weinig ik dit waard ben. Ik kom dat ideaal van soldaat van Christus niet erg nabij. Als je gezien had hoe ik zojuist ruzie maakte met den dominee (de bijnaam van een van zijn medestudenten, JB jr.) over een waslijn! Wij moeten later samen de beste weg zoeken om God te dienen. En vergeleken daarbij komt de rest op 't tweede

plan. Je bent geneigd daaraan minder te denken nu wij zo ver en zo lang van elkaar zijn. ... 'k Heb dan ook geen idee wat de toekomst ons brengen zal. Ik wil alleen maar zeggen dat ons pad later ook niet over rozen zal gaan. Alleen we zullen samen werken. En dat is 't grote verschil. Daarom vind ik dat je vooral als predikantsvrouw niet mag opgaan in huishouding en kinderen krijgen.”

Uit: "Theologiestudenten in oorlogstijd", blz. 52/53.

Theologiestudenten werden in de oorlog tewerkgesteld in Duitsland. Op de foto een groep studenten voor hun woonbarak in Neuendorf. Tweede van links is Jan Bouterse senior. beeld RD

Jan Bouterse sr. beeld RD

Toos Haze. beeld RD

Jan Bouterse jr. beeld RD

THEOLOGIE

Dichterbij. Twintig onbekende Bijbelse geschiedenissen doorverteld, D. J. Vogelaar; uitg. Om Sions Wil, 121 blz., € 11,95.

Dichterbij

Onbekende geschiedenissen uit de Bijbel voor het voetlicht halen. Dat doet D. J. Vogelaar in het boek "Dichterbij". De auteur, die meer dan veertig jaar werkzaam was in het onderwijs, wil het Woord dichterbij jongeren brengen. Hij mikt vooral op tieners, maar hij hoopt dat ook ouderen er profijt van hebben. Een aantal verhalen kan ook in het basisonderwijs verteld worden. Vogelaar begint met de geschiedenis van Juda en Thamar, die hij op sobere wijze behandelt. Aan de orde komen verder onder meer de beroving van Micha's godshuis door de Daniëten, Salomo's tegenstanders, de opstand in Schem, Achab en Benhadad, de ontroerende moederliefde van Rizpa, Jeremia en Hananja, en bijdragen over Ezechiël, Hosea en Amos. Bij elk hoofdstuk staan verwerkingsvragen.

THEOLOGIE

Nicolaas Schotsman en zijn Eerezuil. De Dordtse Synode (1618-1619) herdacht, dr. C. R. van den Berg; uitg. Den Hertog, 135 blz.; € 12,50.

Schotsmans erezuil

Ter gelegenheid van tweehonderd jaar Synode van Dordrecht verscheen in 1819 het boek "Eere-zuul" van de predikant Nicolaas Schotsman (1754-1822). Het boek is gebaseerd op twee preken die hij op 9 en 16 mei 1819 hield in de Leidse Marekerk. Schotsman bepleitte daarin het handhaven van de orthodoxe leer en belijdenis. In Nederland was hij de enige orthodoxe predikant die de moed had op het belang van de synode te wijzen. Op zijn initiatief kwam een stroom van kritiek, maar de bekende conservatieve rechtsgeleerde en publicist Willem Bilderdijk nam het voor Schotsman op. Hij schreef een inleiding toen de tweede druk van de Eere-zuul van de pers rolde. Het geschrift van Schotsman, met de inleiding van Bilderdijk, verscheen nu in een hertaalde uitgave, in samenwerking met Protestants Nederland.

THEOLOGIE

De stem van mijn Liefste. Brieven, Samuel Rutherford; uitg. De Banier, 540 blz.; € 39,95.

De stem van mijn Liefste

De Schotse puritein Samuel Rutherford schreef een grote verzameling brieven. „Een geestelijke schat, die zich kan meten met klassiekers als "De belijdenissen" van Augustinus en de "Navolging van Christus" van Thomas a Kempis", aldus de uitgever van het boek "De stem van mijn Liefste". Rutherford stelt verschillende pastorale en theologische thema's aan de orde, zoals het verliezen van een dierbare –iets waar hij in zijn eigen leven meermalen mee te maken kreeg– en verzoeken en volharding tijdens verdrukking en bezoeving. De geheel nieuwe vertaling van de brieven, vervaardigd door Ruth Pieterman, bevat ook toelichtingen op de geadresseerden. In de inleiding van dit eerste deel van de vertaling gaat ds. J. A. Kloosterman uit Lunteren in op kernthema's uit de brieven.